

ABD'NİN BOSNA SAVAŞI'NA YÖNELİK İZLEMİŞ OLDUĞU DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI: 1992-1995 YILLARINA AİT GENEL BİR DEĞERLENDİRME¹

THE USA'S FOREIGN POLICY UNDERSTANDING TOWARDS THE BOSNIA WAR: AN OVERALL
EVALUATION OF 1992-1995

Dr. Öğr. Üyesi Yiğit Anıl GÜZELİPEK

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
guzelipek@gmail.com, Karaman/Türkiye

ÖZET

Soğuk Savaş'ın 1991'de sona ermesinin ardından ortaya çıkan tek kutuplu dünya sistemi beklenilenin aksine uluslararası sistemde barış atmosferinin yaşandığı bir süreç olmamıştır. 1990'ların başından 1990'ların sonuna kadar devam eden on yıllık süreç, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) ve Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin (YSFC) yıkılmasına bağlı olarak ortaya çıkan muazzam güç boşluğunun başta Balkanlar olmak üzere küresel sistemin muhtelif bölgelerinde etnik soykırımlara varan yoğunluklu çatışmalarla farklı aktörler tarafından doldurulmaya çalışıldığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa, Bosna Savaşı özelinde başta ABD'de olmak üzere uluslararası büyük güçlerin soruna "gönülsüz" yaklaşımları savaşın yıkıcılığını büyük oranda arttırmıştır. Öte yandan, Bosna Savaşı'nı nihayete erdiren Dayton Antlaşması da yine ABD'nin önderliğinde taraflara kabul ettirilmiştir. Bu çalışma, ABD'nin 1992-1995 yılları arasında Bosna Savaşı'na ilişkin değişen politikalarını bahsi geçen yıllar özelinde tahlil etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Bosna Savaşı, ABD, Dış Politika

ABSTRACT

In contrast to the expectations, unipolar world system that appeared after the end of the Cold War in 1991 didn't bring peace atmosphere to international system. The decade from very beginning of 1990's until the end of 1990's had emerged as a period with high intense conflicts till ethnic genocides which various actors attempted to fulfill the tremendous power gap that appeared as a result of Soviets' and Yugoslavia's collapses. Especially in the case of Bosnia War, great powers, such as USA's, "reluctant" attitude had highly increased the destruction of the Bosnia War. On the other hand, Dayton Agreement which ended the Bosnia War was signed between the parties in the leadership of USA. This paper seeks to analyze the attitude of USA's unsteady foreign policy approach towards the Bosnia War within the aforementioned period.

Key Words: Yugoslavia, Bosnia War, USA, Foreign Policy

1. GİRİŞ

Kenneth N. Waltz'a göre sistemin içerisinde meydana gelen değişiklikler sistemin değiştiği anlamına gelmemektedir; lakin uluslararası sistemde kutupluluğun değişmesi gibi çok önemli birtakım değişiklikler devletlerin güvenlik algılarını kökten değiştiren bir dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır (Waltz,2000:5). Bu bağlamda, 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden kısa bir süre sonra başlayan Soğuk Savaş dönemi nükleer silahların muazzam yıkıcılığına bağlı olarak ortaya çıkan dehşet dengesinden ötürü savaş paranoyasının yüksek ancak savaş yoğunluğunun nispeten düşük olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Öte yandan, 1991'de SSCB'nin ve YSFC'nin çöküşleri tam da Waltz'un ifade ettiği üzere uluslararası sistemde yarım asırdan sonra meydana gelen bir kutupluluk değişimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şartlar altında, SSCB'nin çöküşüne bağlı olarak Kafkaslar'da ve Orta Asya'da meydana gelen çatışmalar, YSFC'nin çöküşüne bağlı olarak Balkanlar'da meydana gelen savaşlar ve bu iki dinamikten büyük ölçüde bağımsız olmasına rağmen ABD'nin bu bölgelere olan yaklaşımını fazlasıyla etkileyen Ortadoğu ve Afrika'da meydana gelen savaşlar, uluslararası sistemdeki yeni dönemin beklentilerin aksine barışçıl bir atmosferde şekillenmeyeceğini kanıtlar nitelikte olmuştur.

¹ Bu makale yazar tarafından Aralık 2011'de Bükreş Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde savunulan "International Approaches and the Turkish Perspective Towards Bosnia and Herzegovina Crises: 1991-1995" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

İçinde bulunduğumuz uluslararası sistemi kutupluluk bazında doğru olarak isimlendirmek son derece güç olması bir yana; 1990'ların uluslararası sistemine damgasını vuran tek kutuplu dünya sisteminin ne kadar istikrarlı olduğuna yönelik tartışmalar halen devam etmektedir. Monteiro'nun *Unrest Assured: Why Unipolarity is not Peaceful?* başlıklı makalesinde tartıştığı üzere bir yandan Waltz ve Krauthammer gibi disiplinin önde gelen isimleri tek kutuplu dünya sisteminin çok uzun ömürlü olmayacağı ve süper güç olmasalar da diğer büyük aktörlerin uluslararası sistemde meydana gelen büyük güç boşluklarını doldurmak için sistemdeki güçlerini maksimize etme refleksi göstereceğinden hareketle tek kutuplu dünya sisteminin istikrarsız olacağını iddia etmektedirler (Monteiro, 2011:10). Öte yandan, içlerinde Wohlforth gibi akademisyenlerin olduğu karşı görüş ise tek kutuplu dünya sisteminin, var olan gücü aktörlerin kısmen de olsa paylaşma eğilimi göstereceklerinden ötürü uluslararası iş birliğinin artacağını ve bu nedenden ötürü sistemin daha barışçıl olacağını iddia etmektedirler (Age:10). Öte yandan, tek kutuplu dünya sistemi ve küresel istikrara yönelik yapılan tartışmaların tam anlamıyla cevap veremedikleri bir diğer soru karşımıza çıkmaktadır. O da bu çalışmanın ana argümanı olan tek kutuplu dünya sisteminde başat gücün barıştan yana mı olacağı yoksa cezalandırıcı politikalar mı izleyeceği sorunsalıdır. Bu bağlamda yazar, tek kutuplu dünya sisteminde başat aktörün dış politika tutumunun bilinmemesi bir yana; diğer büyük güçlerin uluslararası sistemde meydana gelen güç boşluğunu doldurmak adına agresif bir dış politika izleyeceklerini iddia etmektedir. Buna göre uluslararası sistemdeki başat gücün uluslararası sistemin farklı noktalarında meydana gelecek çatışmalara nasıl bir yaklaşım göstereceği ise tahmin edilemez bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer ifadeyle, yukarıda ifade edilen konjonktürde başat güç de uluslararası sistem içerisindeki ulusal çıkarlarını gözeterek çatışma noktalarını ulusal çıkarları doğrultusunda önem sırasına koyacaktır ve bu önem sırasına göre sistem içerisindeki çatışmaların bazılarını doğrudan müdahale edecek olup, bazılarını ise ya geç müdahale edecektir ya da kayıtsız kalacaktır.

Buna göre, 1992-1995 yılları arasında patlak veren Bosna Savaşı ve dönemin başat aktörü ABD'nin krize ilişkin tutumu tam olarak yukarıda bahsedilen sorunsal içerisinde değerlendirilmelidir. 1991'de YSFC'de kontrol edilemez duruma gelen etnik ve dinsel fanatizm açık bir şekilde Balkanlar'ın yoğun bir çatışma sürecine gireceğini işaret ederken, aynı yıllarda patlak veren Körfez Savaşı, ABD'nin öncelikli ilgi sahası olmuştur. Yine aynı dönemde meydana gelen Somali İç Savaşı'nda da ABD'nin edinmiş olduğu "kötü tecrübeler" ABD'nin uzun süre boyunca Bosna Savaşı'na kayıtsız kalmasına neden olmuştur. 1995'e gelinirken ise ABD, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinilecek olan nedenlerden ötürü krize müdahale etmeyi ulusal çıkarları ve uluslararası prestiji açısından uygun görerek savaşı bitiren aktör "unvanını" elde etmiştir. İki ana bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Bosna Savaşı'na yol açan dinamikler ana hatlarıyla tanımlanmıştır. İkinci bölümde ise ABD'nin Bosna Savaşı özelinde YSFC'nin çöküş sürecine ilişkin politikaları ve savaş boyunca bulunmuş olduğu ana teşebbüsler irdelenmiştir. Bu teşebbüsler irdelenirken ise yapılan plan ve anlaşmaların diplomasi açısından teknik hususlarından ziyade ABD dış politikasının soruna yönelik "doğası" üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonuç bölümü ise ABD'nin Bosna Savaşı'na yönelik politikasına eleştirel bir perspektif sunmaktadır.

2. BİR KRİZİN ANATOMİSİ: BOSNA SAVAŞI'NA GİDEN SÜREÇ

Çok etnik ve dini yapıları kompozisyonların çöküş sürecini anlamlandırmak uluslararası çatışma konusunda çalışan akademisyenler açısından en zorlu sahalardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sorunun ele alınmasının zorluğu ise bu siyasal kompozisyonların çöküşlerinin tek bir neden dayandırılmayacağı gerçeğidir. Bu bağlamda, Milanoviç'e göre YSFC gibi çok etnik ve dini kompozisyonlara sahip federasyonların çöküşü iki temel sebebe dayanmaktadır. Birinci görüşe göre, komünist federasyonlardaki milliyetçi duygular politik elitler tarafından sistematik bir biçimde bastırılmıştır. Öte yandan, komünizmin çöküşüyle beraber uzun yıllar boyunca bastırılan bu milliyetçi duygular hızla yeniden baskın hale gelmiştir. İkinci bakış açısı ise sorunu daha pragmatist bir çerçevede ele almaktadır. Buna göre, komünist federasyonları inşa eden komünist liderlerdir ve komünizmin çökmesiyle beraber otomatik bir süreç olarak bu siyasal yapılar da miadını

doldurmuşlardır (Milanoviç,2015:61). Öte yandan, göz ardı edilmemesi gereken önemli hususlardan birisi de 1990'lara gelinirken yukarıda bahsi geçen komünist federasyonların ekonomik anlamda da son derece negatif bir profil çizdikleri gerçeğidir. Bir diğer ifadeyle bu ülkelerdeki kimlik bazlı fanatizmin patlak vermesinin önemli sebeplerinden birisi de ekonomik çöküntünün etnik milliyetçiliğe dönüş şeklinde ortaya çıkmasıdır. Şüphesiz ki YSFC gibi komünist federasyonların çöküşü her ne kadar 1990'ların başında meydana gelmiş olsa da bu hadiseler, uzun bir zamana yayılmış olan bir sürecin çıktısı olarak tahayyül edilmelidir.

Konu YSFC özelinde ele alındığında 4 Mayıs 1980 tarihinde YSFC'nin kurucusu Josip Broz Tito'nun hayatını kaybetmesi sadece YSFC için değil tüm Balkanlar açısından bir dönüm noktası niteliğindedir. 2. Dünya Savaşı'nın hemen ardından 29 Kasım 1945'te Josip Broz Tito önderliğinde kurulan YSFC (Kenar,2005:68), *Çetnikler* ve *Partizanlar* arasında yaşanmış olan bir iç savaşın politik çıktısı olarak kurulmuştur. Buna göre kurulan yeni federasyon Tito tarafından ilk yıllardan itibaren uygulamaya konulan pazar sosyalizmi, özyönetim demokrasisi ve milletler mozayigi olarak adlandırılan üç temel ideolojik sacayağına dayandırılmıştır (Bora,2018:73). Aslına bakılacak olursa, YSFC'nin bu üç kurucu ideolojisi içerisinde ilk ikisini devam ettirilebilmesi ülkede Tito'yla özdeşleştirilmiş olan kardeşlik ve birlik politikası olarak da adlandırılan milletler mozayinin sağlıklı bir biçimde sürdürülebilmesine bağımlı kılınmıştır. Bu politikaya göre, ülke içerisinde farklı kimlikler arasında bir denge unsuru kurulmuş olup, bir kimliğin bir başka kimlik üzerinde baskın hale gelmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır (Silber ve Little, 1996:29). Bu çabalar, Tito önderliğinde 35 yıllık süre boyunca göreceli olarak başarıyla uygulanmasına rağmen, 1980'de Tito'nun ölümü, ülke üzerindeki hakim dinamik olan "Tito mitinin" de kısa sürede dağılmasına yol açmış olup; 1980'lerin ortalarından itibaren ülke hızla Slobodan Miloseviç'in etnik temelli radikal politikalarının güdümüne girmeye başlamıştır.

Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus da aslında Yugoslavya'nın çöküş sürecinin Tito dönemini içerisine alan 1970'lerin ortalarından itibaren başladığını iddia eden savdır. Bu bağlamda, Robert M. Hayden, 1974 Anayasası'nın, Yugoslavya'yı son derece gevşek bir siyasal sistem haline getirdiğini ve merkezi otoritenin gücünü önemli ölçüde yitirerek kurucu cumhuriyetlerin neredeyse otonomluktan bağımsız siyasal birimler haline dönüştüğünü belirtmektedir (Hayden,1992:4). Bu argümana paralel olarak, nasıl M. Gorbaçov meşhur *glasnost* ve *perestroyka* politikalarıyla SSCB'nin çöküşünün önüne geçmek isterken başta Doğu Avrupa olmak üzere SSCB'nin çeşitli bölgelerinde ayrılıkçı hareketlerin hız kazanmasına neden olmuşsa; 1974 Anayasası'nın da YSFC açısından benzer sonuçlar doğurduğunu iddia etmek mümkündür.

Yukarıda bahsi geçen dinamikler ekseninde 1990'ların hemen başına gelindiğinde YSFC'de Hırvatistan ve Slovenya odaklı gelişen daha sonra da federasyon içerisinde domino etkisi gösteren ayrılıkçı akımların artık kontrol edilemez bir hale geldiği görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, 1990'ın Ocak ayında toplanan ve YSFC'nin çöküşüne neden olan Yugoslavya Komünist Birliği'nin 14. Kongresi, YSFC'nin eski dönemlerde Tito'nun garantörlüğünde ve sarsılmaz otoritesi altında toplanan (Rusinow,1978:4), kongrelerden çok farklı şartlar altında toplanmıştır. Kongresi esnasında Hırvat ve Sloven temsilcilerinin Sırp temsilcilerin radikal tutumlarını protesto etmek maksadıyla toplantıyı terk etmeleriyle beraber YSFC'nin artık varlığını devam ettiremeyeceği anlaşılmıştır. 1991'in Haziran ayında da Slovenya'nın bağımsızlığını ilan etmesiyle beraber YSFC resmen dağılmıştır (Zejnnullahi, 2014:266). Öte yandan, YSFC'nin dağılma sürecinin yaratmış olduğu etkiler federasyonun bütün siyasal birimlerinde eşit derecede hissedilmemiştir. Artık neredeyse tamamen Sırp'ların kontrolü altına girmiş olan Yugoslav Halk Ordusu'nun (JNA), ayrılıkçı cumhuriyetlere karşı başlatmış olduğu askeri operasyonlar neticesinde Slovenya batılı müttefiklerinin de desteğiyle kısa süre içerisinde JNA'nın askeri operasyonlarını bertaraf etmeyi başarırken, Hırvatistan ve bilhassa Bosna-Hersek YSFC'nin çöküşünün yaratmış olduğu muazzam gerilimin ve gücün "boşaldığı" hedef ülkeler konumuna gelmiştir. Finlan'a göre konu, bu çalışmanın konusunu teşkil eden ve 1992'nin Şubat ayında bağımsızlığını ilan eden Bosna-Hersek özelinde ele alındığında, ülkenin politik ve askeri anlamda son derece hazırlıksız olması ve ülkenin etnik ve demografik yapısının yukarıda analiz

edilen şartlar altında çatışmaya son derece müsait olması (Finlan, 2004:39-40) Bosna-Hersek'i, YSFC'nin yıkılışının trajik sembolü haline getirerek JNA'nın saldırılarına karşı savunmasız kılmıştır. Bu şartlar altında, uluslararası ilişkilerde realist okulla özdeşleşen öz yardım prensibini uygulayamayacak olan Bosna-Hersek'e, ülkede meydana gelen çatışmaların sona erdirebilmesi açısından dış müdahalede bulunulması zorunlu hale gelmiştir. Öte yandan, ülkeye dış müdahalede bulunması beklenen aktörlerin başında gelen ABD'nin soruna karşı uzun süre kayıtsız kalması, başta Bosna-Hersek olmak üzere uluslararası kamuoyu açısından son derece büyük bir hayal kırıklığı; ABD açısından da büyük bir prestij kaybına yol açmıştır. Çalışmanın sıradaki bölümü, ABD'nin Bosna Savaşı'na yönelik izlemiş olduğu politikaları neden-sonuç ilişkisi bağlamında tahlil edecektir.

3. İSTEKSİZ SÜPER GÜCÜN ZORUNLU MÜDAHALESİ: ABD'NİN BOSNA SAVAŞI'NA YÖNELİK DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI VE UYGULAMALAR

ABD'nin Bosna Savaşı'na yönelik dış politika anlayışının ve uygulamalarının daha anlaşılabilir olması açısından öncelikle ABD'nin Yugoslavya Krizi'ne ilişkin tutumunun ve bu tutumunu etkileyen içsel ve dışsal faktörlerin doğru olarak tahlil edilebilmesi gerekmektedir. Zira bu çalışmada yazara göre ABD'nin Bosna Savaşı'na uzun süre kayıtsız kalması Bosna-Hersek'in devlet kimliğiyle doğrudan ilintili olmayıp reel politik açısından uluslararası sistemde meydana gelen gelişmelerle doğrudan ilintilidir. Zira, yıkıcı bir gecikme söz konusu olsa da ABD'nin nihayetinde Bosna Savaşı'nı bitiren aktör olarak değerlendirilmesi, 1992-1995 arasında uluslararası konjonktürde meydana gelen gelişmeler ve ABD'nin ulusal ve uluslararası imajına ilişkin içsel endişelerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öncelikli olarak belirtilmelidir ki ABD'nin YSFC ile olan ilişkileri tarihsel süreç içerisinde ABD'nin diğer komünist ideoloji benimsemiş ülkelerle olan politik ve ekonomik ilişkilerinden çok farklı bir profil arz etmiştir. YSFC'nin daha Soğuk Savaş'ın ilk yıllarından itibaren SSCB ile yaşamış olduğu ideolojik yol ayrımı ve ABD açısından önemli bir askeri tehdit olarak algılanan Varşova Paketi'na üye olmayışı gibi nedenlerden ötürü ABD ile YSFC arasındaki ilişkiler hem YSFC'nin ABD'nin Güneydoğu Avrupa'ya yönelik politikalarında önemli bir yer tutmasını sağlamış; hem de YSFC, SSCB ve SSCB'ye bağlı uydu devletlerden bağımsız/bağlantısız politikalar izlemiş olması nedeniyle ABD'den de önemli ölçüde dış yardım almayı başarmıştır (Bert,1997:127-128). Öte yandan yine Bert'e göre bu dinamikler her ne kadar YSFC'yi ABD açısından "kaderine terk edilemeyecek" kadar önemli bir ülke haline getirmiş olsa da sahip olmuş olduğu *sui generis* dinamikler bölgeyi ABD açısından da hayati öneme sahip ve herhangi bir çatışma durumunda ivedilikle müdahale edilmesi gereken ülkeler sınıfına girmesini engellemiştir (Age. 128). Bir diğer ifadeyle, 1990'ların başına gelindiğinde YSFC'nin içinde bulunduğu çatışmacı dinamiklerin ABD dış politikasında yaratmış olduğu endişeler, ABD'nin bölgeye yönelik sergilemiş olduğu dış politika tutumunu belirleyen temel dinamik olmuştur. Bunun yanında, çalışmanın önceki bölümlerinde de ifade edildiği üzere Yugoslavya Krizi'yle eş zamanlı olarak patlak veren Körfez Savaşı (1990), Somali İç Savaşı (1991) ve Ruanda Soykırımı (1994) gibi hadiseler de ABD'nin Bosna Savaşı'na yönelik tutumunu belirleyen diğer dinamikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Körfez Savaşı dönemin ABD Başkanı George H. W. Bush, diğer ABD dış politika yapımcıları ve hatta kamuoyunun zihninde bir stratejik zorunluluk ve ulusal güvenlik meselesi olarak algılanmış olsa da Bosna Savaşı, Somali İç Savaşı veya Ruanda Soykırımı gibi gelişmeler ABD dış politikasında "Vietnam Sendromu" olarak adlandırılan paranoyanın yeniden tetiklenmesine neden olmuştur (Mariani, 2011:55). Kaldı ki *Black Hawk Down* filmine konu olan ve 3-4 Ekim 1993'te Somali'nin başkenti Mogadişu'da ABD ordusunun en elit askerlerinin ölümüne sebebiyet veren orduya ait bir helikopterin Somalili milislerce düşürülmesi hadisesi de ABD dış politikasında "Vietnam Sendromu" algısının daha da tetiklenmesine sebebiyet vermiştir. Son tahlilde, YSFC'nin çöküş sürecine girmesiyle beraber ABD dış politikasının bölgeye olan yaklaşımında ABD'nin YSFC'nin toprak bütünlüğünden yana olduğunu açıklaması, sorunu büyük ölçüde Avrupa'nın bir iç sorunu olarak görmesi ve sorunun çözümünde zaman zaman "Avrupa seçeneğinin" kullanılmasını tercih etmesi, Sırp'ların sorunun başından beri saldırgan taraf olarak ilan edilmesine rağmen askeri müdahaleden kaçınılması gerekçelerinden ötürü ABD'nin sorunun

çözülmesine yönelik “temennileri” ve “icraatları” arasında çok büyük bir boşluk meydana gelmiştir (Bert, 1997:128-130). Bert’in *The Reluctant Superpower: United States’ Policy in Bosnia 1991-1995* isimli eserinden alınan aşağıdaki tabloların birincisi ABD’nin Yugoslavya Krizi’ne ve Bosna Savaşı’na yönelik izlemiş olduğu dış politika anlayışını yansıtmaktadır. İkinci tablo ise ABD ve Avrupa ülkelerinin savaşa yönelik dış politika anlayışlarını mukayese etmektedir.

Tablo 1

Amaç	Kullanılan Araçlar	Sonuç	Tarih	Aşama
Statükonun korunarak YSFC’nin toprak bütünlüğünün muhafaza edilmesi	Diplomasi	Slovenya’nın Sırp güçlerince işgal edilmesi	Temmuz 1991’den önce	1
Hırvatistan’da ateşkesin sağlanması ve YSFC’nin bütünlüğünü muhafaza etmek adına ülkedeki sınır değişikliklerini müsaade edilmesi	YSFC’nin korunması için ülkede yapılan düzenlemelere izin verilmesi	Hırvatistan’da savaşın daha da kötüleşmesi	Temmuz 1991-Nisan 1992	2
Yıkımın önüne geçmek için bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetlerin desteklenmesi	Savaşın daha da kötüleşmemesi adına bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetlerin tanınması	Bosna-Hersek’te savaşın başlaması	Nisan 1992-Şubat 1993	3
Çatışmaların sona erdirilmesi adına en iyi seçeneğin kullanılması ve çözüm bulunması	Kabul edilebilir bir çözüm bulmak adına savaşan taraflar arasında müzakere temelli görüşmeler yapılması	Çatışmaların devam etmesi ve Sırpların çatışma ortamında kazançlar sağlaması	Şubat 1993-Haziran 1994	4
Çatışmaların müzakere yoluyla sona erdirilmesi	Çözüm önerilerinin kabul ettirilebilmesi adına çatışan taraflara baskı uygulanması	Çatışmaların devam etmesi, Hırvatların agresifleşmesi ve Boşnakların göreceli olarak güçlenmesi	Haziran 1994-Ağustos 1995	5
Sırpların masaya oturtulabilmesi adına zor kullanılması	Taraflara çözüm önerilerinin kabul ettirilebilmesi adına baskı uygulanması	Çatışmaların sona ermesi ve Dayton Antlaşması’nın imzalanması	Ağustos 1995	6

(Kaynak: Bert, W. (1997). *The Reluctant Superpower: United States’ Policy in Bosnia 1991-1995*, St. Martin’s Press: New York, s.129.)

Tablo 2

	Avrupa Yaklaşımı	Amerikan Yaklaşımı
Savaşın yapısına ilişkin görüş	İç savaş	Sırp saldırısı
Batının göstermiş olduğu reaksiyon	Savaşan taraflara eşit olarak muamale edilmesi	Saldırılarından Sırp’ların sorumlu tutulması
Sırp’lar ve Bosnalı Sırp’lar arasındaki ayrımın anlaşılması süresi	Erken	Geç
Öngörülen düzenleme	Bölünmenin kabul edilip varyasyonlarının tartışılması	Savaş öncesi durumun meşrulaştırılması ve Bosna-Hersek’in çok etnik yapılı halinin korunması
Savaşı sona erdirecek strateji	Müzakereler	Müzakarelere ek olarak askeri güç kullanımı

(Kaynak: Bert, W. (1997). *The Reluctant Superpower: United States’ Policy in Bosnia 1991-1995*, St. Martin’s Press: New York, s.131.)

Buna göre Yugoslavya Krizi'nin patlak vermesinin ilk yıllarında, 1993'e kadar ABD Başkanı konumunda olan Bush'un ve ABD dış politika yapımcılarının Avrupa perspektifinin aksine ülkede yaşanan çatışmaların sorumlu tarafının Sırp’lar olduğunun bilincinde olduğu; lakin sorunun YSFC'nin

toprak bütünlüğünün bozulmadan diplomatik müzakereler aracılığıyla çözüme kavuşturulmasından yana pasif bir tutum izlediği görülmektedir. Bilhassa, ABD'nin Bosna-Hersek başta olmak üzere bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetlerin büyük bir kısmını tanımaya yönelik politikası ABD dış politika yapıcılarını büyük bir ikileme itmiştir. Bir diğer ifadeyle, cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının tanınmasının savaşı tırmandıracağı bir gerçek olarak algılanırken; bağımsızlıklarını ilan eden cumhuriyetlerin tanınmaması da Sırp tezlerini desteklemek anlamına geleceğinden ötürü ABD dış politikası bir yandan bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetleri tanıırken bir yandan da diplomatik girişimlerle savaşın "en az zararlı" bertaraf edilmesi gibi "ütopik" bir dış politika stratejisi takip etmeye başlamıştır.

Bu bağlamda, 4 Nisan 1992'de Aliya İzzetbegoviç'in Boşnak güvenlik güçlerini harekete geçirmesiyle beraber Bosnalı Sırp liderler milis güçlerin eşliğinde şehrin dağlık bölgelerinde konuşlanmış ve iki gün sonra da başkent Saraybosna'ya Bosnalı Sırp milisler tarafından ilk top atışları yapılmıştır (O'Tuathail, 2002:602). Aynı yılın Mayıs ayına gelindiğinde ise çatışmaların şiddetinin giderek artmasına bağlı olarak Bosna-Hersek'in durumunun Slovenya'dan farklı olduğu anlaşılmış ve dönemin Beyaz Saray Genel Sekreteri James Baker, 23 Mayıs 1992'de Portekiz'in başkenti Lizbon'da katılmış olduğu bir uluslararası konferansta Bosna-Hersek'te yaşananları insani açıdan bir "kabus" olarak nitelendirmiştir ve konuya ilişkin atılması gereken adımların atılacağını ifade etmiştir (Age.). Öte yandan, her ne kadar Baker, daha krizin ilk aylarında Bosna Savaşı'na ve bölgede yaşananlara ABD'nin kayıtsız kalamayacağını ifade etmiş olsa da Bush yönetiminin Avrupalı devletlerin sorunu ele alış biçiminden hoşnutsuz olmasına rağmen sorunun çözümünde NATO'nun devreye sokulmasından ziyade Avrupalı müttefiklerin soruna angaje olmasından yana bir politika izlediği görülmektedir (Age.). Bu noktada belirtilmesi gereken önemli hususlardan birisi de Sırp komutanların verdiği demeçlerle ülkede yaşayan Müslüman nüfusu yaşanan çatışmalardan sorumlu tutmaya yönelik batıda oluşturmuş oldukları yanlış algıdır. Örneğin, 1992'de Bosna-Hersek'in doğusunda görev yapan Albay Milan Jovanoviç'in İngiliz bir gazeteciye "*Burada Sırp'lara karşı Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen bir isyan var. Bu isyan uzun zamandır planlanmaktaydı.*" (Malcolm,1994:237) şeklinde demeci -ve benzeri demeçler- başta Avrupalı müttefikler olmak üzere batıda saldırgan taraf(lar)ın doğru olarak tespit edilebilmesini uzun süre engellemiştir.

Öte yandan, Bosna Savaşı 1992'de ABD'de yaşanan seçim kampanyasında da başkan adayları tarafından ön plana çıkarılan bir konu haline gelmiştir. Seçim çalışmaları boyunca Bush yönetimini, Bosna-Hersek özelinde Balkanlar'da yaşanan savaflara kayıtsız kalarak "moral önderi" ol(a)mamakla itham eden Bill Clinton (Lynch, 2015), nihayetinde 20 Ocak 1993'te ABD Başkanı olmuş ve 1993'ten itibaren Bosna Savaşı'na yönelik daha "somut" adımlar atma pozisyonunu elde etmiştir. Öte yandan, 1993'te itibaren Bosna Savaşı'nın ilk yılına göre daha farklı bir profile dönüşmesi ise bir yandan başta ABD olmak üzere batılı devletlerin savaşa yönelik tutumlarını değiştirirken bir yandan da savaşı çok daha komplike bir zemine oturtmuştur. Buna göre, o ana kadar Sırp güçlerine karşı müttefiklik ilişkisi içerisinde olan Hırvatlar ve Boşnaklar bilhassa 1993'ten itibaren birbirleriyle savaşmaya başlamışlardır. Bu durumu Hırvatistanlı Müslüman bir sosyolog olan Aliya Hodziç şu şekilde açıklamaktadır: "*Tıpkı 30 Yıl Savaşları'nda olduğu gibi düşmanın kim olduğunu anlamak imkansızdı. Bir gecede en büyük düşmanın müttefikin olabileceği gibi bir gecede de en yakın dostun düşmanın oluyordu*" (Glenny, 1996:182). Bu şartlar altında, savaşın ilk aylarında ABD dış politikasının Sırp'ların etkisiz hale getirildiği takdirde Bosna Savaşı'nın sona erdirilebileceğine yönelik inancı da dönüşüme uğramış olup savaşın müzakereler yoluyla "bir şekilde sona erdirilmesi" stratejisi baskın hale gelmeye başlamıştır. 1993 yılı ise Bosna Savaşı'nı bitirmeye yönelik ABD önderliğinde gerçekleştirilen diplomatik girişimlerin hız kazandığı bir yıl olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda, ABD'nin önemli diplomatlarından Cyrus Vance ve İngiliz siyasetçi ve diplomat Lord Owen'ın ortaklaşa hazırlamış oldukları ve kendi adlarıyla anılan Vance-Owen Planı, Ocak 1993'te son halini almış olup tarafların ve uluslararası kamuoyunun dikkatine sunulmuştur. Vance-Owen Planı bir yandan Müslüman Boşnakların üniter devlet isteklerini karşılamaya çalışırken bir yandan

da Hırvatlar ve Sırpaların etnik temelli siyasal yapı tezlerini müzakereye açmak gibi son derece çelişkili bir zemin üzerinde tartışılmış olup, ülkede üç etnik yapıya sahip bir sosyo-politik sistem öngörmüştür. Bunun yanında Bosna-Hersek'in etnik temelli on kantona ayrılıp, başkent Saraybosna'nın da açık şehir statüsüne kavuşturularak üç etnik unsur tarafından eşit olarak paylaşılması teklif edilmiştir (Crnobrnja,1994:214). Müzakereler esnasında Boşnaklar planı memnun olmamalarına rağmen müzakerelere devam etme eğilimi gösterirken Hırvatlar planı derhal kabul etmişlerdir. Bosnalı Sırpalar ise planı savaş yoluyla kazanılan toprakların tanınmadığı gerekçesiyle hemen reddederek Vance-Owen Planı'nın gündemden düşmesine neden olmuşlardır (Age.). 21 Şubat 1993 tarihli *New York Times* ise o günkü haber sayfasında Vance-Owen Planı'na geniş bir yer vermiş olup, planın ülkede Sırpaların %60'ı bulan kontrol/işgal bölgesini %43'e indirmesi nedeniyle Vance-Owen Planı'nın Bosna Savaşı'nı bitirmede son derece adil bir plan olduğunu iddia etmiştir. (New York Times, 21 Şubat 1993). Her ne kadar Vance-Owen Planı o dönemde ABD'nin uygulamış olduğu savaşı "bir şekilde bitirmek" politikasının bir çıktısı olması nedeniyle temelsiz ve uygulanabilirliği çok düşük bir düzenleme olsa da Sırpaların düzenlemeyi reddeden taraf olmaları nedeniyle hem ABD'nin hem de uluslararası kamuoyunun, sorunun "çözumsuzlükten yana" olan tarafını daha iyi anlaması açısından önemli bir rol oynamıştır. Kaldı ki henüz plan reddedilmeden önce Bosna Savaşı'nın çözümüne yönelik müzakereler yürütmek üzere Britanya'ya giden dönemin ABD Dışişleri Bakanı Warren Christopher, yetkililere dönemin ABD Başkanı Bill Clinton'un artık diplomatik müzakerelerden ziyade Sırlara karşı askeri güç kullanımından yana olduğu mesajını iletmıştır. Öte yandan, Avrupalı müttefiklerin bu konuda isteksiz olmalarından ötürü ABD, sorunun çözümüne yönelik politikalarında yeniden diplomasiye dönmek zorunda kalmıştır (Owen,2013:2). Bu noktada belirtilmesi gereken önemli hususlardan birisi de ABD'nin Bosna Savaşı'nın çözümüne yönelik askeri güç kullanımından yana olmasına rağmen neden tekrardan diplomatik müzakereler seçeneğine döndüğü sorusudur. Bu bağlamda yazara göre, NATO'nun devreye girmesi ABD açısından iki etkenden ötürü zorunlu olarak değerlendirilmiştir. Birinci nedene göre ABD, çalışmanın başında da belirtildiği üzere 1990'ların başından itibaren küresel sistemin farklı noktalarında savaş halinde olduğundan ötürü Bosna Savaşı'nı bitirmeye yönelik yapılacak olası bir askeri operasyonun maliyetini Avrupalı müttefikleriyle paylaşmak istemiştir. İkinci nedene göre ise ABD, olası bir askeri operasyonun "ABD işgali" olarak algılanmasından ziyade "NATO müdahalesi" olarak algılanarak müdahalenin daha meşru bir zemine oturmasını istemiştir. Öte yandan, aynı gerekçelerden ötürü Avrupalı müttefiklerin benzer bir yaklaşım sergilememesi sebebiyle 1993'ten 1995'e kadar iki yıl boyunca yeniden baskı yollu diplomatik müzakerelere dönülmüştür.

Bu bağlamda, askeri güç kullanımı ve Dayton Antlaşması'nın imzalanmasından önceki son diplomatik çabalardan birisi olarak karşımıza çıkan Temas Grubu'nun çabaları ABD'nin önderliğinde Rusya, İngiltere, Fransa ve Almanya'nın ortak katılımlarıyla Nisan 1994'te başlamıştır (Leighe-Phippard, 1998:306). Öte yandan Temas Grubu'nun yürütmüş olduğu diplomatik temaslar esnasında Bosna-Hersek'te meydana gelen iki gelişme hem Temas Grubu'nun çabalarını anlamsız kılmış, hem de ABD'nin soruna yönelik dış politika tutumunu askeri müdahale haricinde seçeneksiz hale getirmiştir.

Bu gelişmelerden ilki 5 Şubat 1994'te gerçekleşen ve siyasi tarihe *Markale Pazaryeri Katliamı* olarak geçen hadisedir. Öğle saatlerinde başkent Saraybosna'nın en işlek noktasında o dönem Sırp Cumhuriyeti Ordusu'nda görev yapan Stanislav Galiç'in talimatlarıyla gerçekleşen bombardıman neticesinde 66 sivil hayatını kaybetmiştir ve bunun yanında 200'den fazla sivil de ağır yaralanmıştır (New York Times, 6 Şubat 1994). Uzun süre *New York Times*'in Dış İlişkiler Bürosu'nda görev yapan David Binder'ın *Foreign Policy*'de kaleme aldığı *Anatomy of a Massacre* başlıklı makalesinde ifade ettiği üzere her ne kadar Clinton ve diğer ABD dış politika yapımcıları katliamın ilk gününde katliamının sorumlularının henüz net olarak bilinmediğini ifade etseler de katliamın ertesi günü 6 Şubat 1994'te Bill Clinton'ın "*Açıkça görülüyor ki olayın sorumlusu çok büyük ihtimalle Sırplardır*" yönündeki açıklamasını dönemin ABD Dışişleri Bakanı Warren Christopher'ın "*NATO'nun bölgeye hava saldırısında bulunması seçeneğini göz ardı etmiyoruz*" şeklindeki beyanını izlemiştir (Blinder,

1994:72-73). Öte yandan, her ne kadar hem Clinton hem de Christopher yapmış oldukları açıklamalar da Sırp'ları hedef almış olsalar da bu söylemleri en azından bir yılı aşkın bir süreliğine daha "blöf" stratejisi dahilinde değerlendirmek doğru olacaktır. Bir başka ifadeyle, halen 1995'in ortalarına kadar ABD dış politikasının Bosna Savaşı'na ilişkin yaklaşımının tehdit/baskı üzerine kurulu zorlayıcı diplomatik müzakerelerden ibaret kaldığı görülmektedir.

Öte yandan, Daalder'in Bosna-Hersek'e askeri müdahale için "kırılma noktası" olarak nitelendirdiği gelişme ise 11-22 Temmuz 1995 tarihlerinde 1993'te Birleşmiş Milletler (BM) tarafından "güvenli bölge" olarak ilan edilen *Srebrenica*'da yaşanan katliamdır. Sırp askeri kuvvetlerinin kış mevsiminden önce araç ve hedef gözetmeksizin ülkede tamamen kontrolü sağlamak istemelerinin sonucunda iki haftalık süre içerisinde *Srebrenica*'da 7000'den fazla sivil katliama uğramıştır (Daalder, 1998: Decision to Intervene...). Öte yandan, ABD'nin bölgede Sırp kuvvetlerinin bölgedeki yoğun hareketliliğini uydu görüntüleri aracılığıyla tespit etmesine rağmen gerekli bilgi akışını sağla(ya)maması (Parks,2001:585) ve olayların gelişim sürecinde BM güçlerinin büyük ihmalkarlığı, hem ABD'nin hem de BM'nin uluslararası kamuoyu nezdindeki prestijinde çok önemli bir düşüşe sebep olmuştur. Bir başka ifadeyle, Clinton Doktrini olarak da anılan o dönemin ABD dış politikası, ABD'nin esasen demokrasi, pazar ekonomisi ve liberal değerlerin küresel sistem içerisinde yayılmasını teşvik ederken bölgesel çatışmalara ABD'nin doğrudan müdahale etmemesi ve küresel sorumlulukların büyük ölçüde uluslararası örgütlere bırakılması esasına dayanmasına rağmen (Arı ve Pirinççi, 2011:5) bu sorumluluklarının "kolektif" olarak yerine getirilememesi ABD'nin yeniden tek kutuplu dünya sisteminin karakteristik özelliklerinden birisi olan havuç-sopa politikasına dönmelerini sağlamıştır.

Bu bağlamda, 30 Ağustos 1995 tarihinde ABD'nin önderliğinde NATO'nun harekete geçirilmesiyle beraber Türkiye, Almanya, Fransa, Büyük Britanya, Hollanda, İtalya ve İspanya askeri kuvvetlerinin de katıldığı ve Bosna-Hersek'teki Sırp askeri noktalarının hedef alındığı Kararlı Güç Harekati başlamıştır. Harekat kısa sürede sonuç vermiş olup ve harekat esnasında büyük kayıplar veren Sırp kuvvetleri barışa razı olmak zorunda kalmıştır (Sabah: NATO 18 Yıl Önce...). 14 Aralık 1995'te ise 21 gün süren müzakerelerin ardından ABD'li diplomat Richard Holbrooke'un "mimar" olarak kabul edildiği ve Bosna-Hersek üzerinde sınır düzenlemeleri, askeri ve güvenlik teşkilatlanması ve anayasal düzenlemelerin ele alındığı Dayton Antlaşması'nın kabul edilmesiyle beraber Bosna-Hersek bugünkü devlet yapısına kavuşmuştur (Caplan,2000:216-219).

4. SONUÇ

Beklentilerin aksine Soğuk Savaş'ın sona erişi uluslararası sistemde istikrarı beraberinde getirmemiş olup; tam aksine çift kutuplu dünya sisteminden daha da çatışmacı bir uluslararası sistem profili karşımıza çıkmıştır. Bilhassa SSCB ve YSFC gibi çok etnik ve dinsel yapıları siyasi kompozisyonların çöküşü ve sonrasında ortaya çıkan muazzam güç boşluğu saldırgan aktörler tarafından çatışmacı yollarla doldurulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, 1990'ların hemen başında Balkanlar'da patlak veren kanlı olayların, önemli uluslararası aktörlerin müdahalesi olmadan çözülemeyeceğinin anlaşılmasına rağmen bu aktörlerin "hayati" çıkarları haricinde uluslararası çatışma noktalarından uzak kalmayı tercih etmeleri sebebiyle bölgesel çatışmalar hızla küresel sorunlara dönüşmüştür. Bu çalışmada Bosna Savaşı üzerinde irdelenen ABD'nin soruna ilişkin dış politika anlayışı sorunun "algılanması" bağlamında diğer uluslararası aktörlerden farklılık arz etmesine rağmen "harekete geçme" noktasında diğer uluslararası aktörlerle benzer bir profil arz etmiştir. Özellikle, Bosna Savaşı'yla aynı dönemlerde patlak veren Körfez Savaşı, Ortadoğu'yu ABD'nin hayati çıkarlarının olduğu bölge olarak tanımlamış ve yine aynı dönemlerde ABD'nin Somali İç Savaşı'nda edinmiş olduğu negatif tecrübeler de Balkanları tıpkı Afrika gibi ABD'nin dış politika algılarında "uzak durulması" gereken coğrafyalar sınıfına dahil etmiştir. Öte yandan, sorunun ABD müdahalesi olmaksızın çözülemeyeceğinin anlaşılmasına rağmen, ABD iç ve dış politikasında yükselişe geçen "Vietnam Sendromu" paranoyası, müdahalenin finansal maliyetinin ve sorumluluğunun paylaşılması açısından uluslararası örgütlerin harekete geçirilmesi eğilimi, Avrupalı müttefiklerin sorunu

Avrupa'nın iç meselesi olarak algılanması ve ABD olmaksızın da Avrupa'nın siyasi sorunları çözmeye muktedir olduğunun ispatlanması arzusu gibi nedenlerden ötürü Bosna Savaşı'na dış müdahale uzun bir süre gerçekleşmemiştir. Sorunun giderek daha da komplike bir hal alması ve bölgede insanlığa karşı suçlar işlenmesine rağmen ABD'nin küresel sorumluluğu üstlen(e)memesi ve bunun yanında BM güçlerinin de sorunu çözmekten çok savaşın şiddetinin artmasına yol açması başta ABD olmak üzere NATO ve BM gibi uluslararası örgütlerin "varlık sebeplerinin" sorgulanmasına yol açmıştır. Nihayetinde, 1995'te Dayton Antlaşması'nın imzalanmasıyla beraber Bosna Savaşı bitirken ABD'de de hem savaş bitiren aktör algısını küresel sistemde konsolide etmiş hem de Avrupa'nın politik krizleri çözmedeki "yetersizliğini" bir kez daha uluslararası kamuoyuna yansıtmıştır.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Makaleler

- Arı, T. ve Pirinççi F. (2011). "Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Balkan Politikası", *Alternatif Politika*, 3(1), s.1-30.
- Bert, W. (1997). *The Reluctant Superpower: United States' Policy in Bosnia 1991-1995*, St. Martin's Press: New York
- Blinder, D. (1994). "Anatomy of a Massacre", *Foreign Policy*, 97, s.70-78.
- Bora, T. (2018). *Milliyetçiliğin Provakasyonu: Yugoslavya, İletişim: İstanbul*.
- Caplan, R. (2000). "Assessing the Dayton Accord: The Structural Weaknesses of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina", *Diplomacy and Statecraft*, 11(2), s.213-232.
- Crnobrnja, M. (1994). *The Yugoslav Drama*, McGill-Queen's University Press, Quebec.
- Daalder, I. H. (1998). "Decision to Intervene: How the War in Bosnia Ended", <https://www.brookings.edu/articles/decision-to-intervene-how-the-war-in-bosnia-ended/>, erişim tarihi 10.01.2019
- Finlan, A. (2004). *The Collapse of Yugoslavia: 1991-1999*, Osprey Press: Leeds.
- Glenny, M. (1996). *The Fall of Yugoslavia*, Penguin:London
- Hayden, R. M. (1992). "The Beginning of the End of Federal Yugoslavia", *Russian&East European Studies*, 1001, s.1-37.
- Kenar, N. (2005). *Bir Dönemin Perde Arkası: Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu*, Palme: Ankara.
- Leighe-Phippard, H. (1998). "The Contact Group on (and in) Bosnia: An Exercise in Conflict Mediation", *International Journal*, 53(2), s.306-324.
- Lynch, C. (2015). "The Bosnian War Cables", <https://foreignpolicy.com/2015/11/22/the-bosnian-war-cables/>, erişim tarihi 19.01.2019
- Malcolm, N. (1994). *Bosnia: A Short History*, Macmillan:London
- Mariani, J. M. (2011). "Does It Still Matter? The Impact of the Vietnam Syndrome on American Foreign Policy", *College Undergraduate Research Electronic Journal*, 29 April 2011, s.1-67.
- Milanović, B. (2015). "Why Have Communist Federations Collapsed?", *Journal Challenge*, 37(2), s.61-64.
- Monteiro, N. P. (2011). "Unrest Assured: Why Unipolarity is not Peaceful", *International Security*, 36(3), s.9-40.

- O'Tuathail, G. (2002). "Theorizing Practical Geopolitical Reasoning: The Case of the United States' Response to the War in Bosnia", *Political Geography*, 21(5), s.601-628.
- Owen, D. (2013). *Bosnia-Herzegovina: The Vance/Owen Peace Plan*, Liverpool University Press:Liverpool.
- Parks, L. (2001). "Satellite Views of Srebrenica: Tele-visibility and the Politics of Witnessing", *Social Identities*, 7(4), s.585-611.
- Rusinow, D. I. (1978). "Notes from a Yugoslav Party Congress", *Europe*, 41, s.1-19.
- Silber, L. ve Little, A. (1998). *Yugoslavia: Death of a Nation*, Penguin Press:London.
- Waltz, N.K. (2000). "Structural Realism after the Cold War", *International Security*, 25(1), s.5-41.
- Zejnnullahi, V. (2014). "Balkan Conflict, the Disintegration of Yugoslavia and the ICTY", *Mediterranean Journal of Social Science*, 5(19), s.264-269.

Gazeteler

- Vance-Owen Plan Offers a Fair Solution, *New York Times*, 21 Şubat 1993.
- 66 Die as Shell Wrecks Sarajevo Market, *New York Times*, 6 Şubat 1994.
- NATO 18 Yıl Önce Bugün Bosna'ya Müdahale Etmisti, *Sabah*, 30 Ağustos 2013, <https://www.sabah.com.tr/dunya/2013/08/30/nato-18-yil-once-bugun-bosnaya-mudahale-etmisti>, erişim tarihi 12.01.2019